CONCILIUM

Internationaal tijdschrift voor theologie

Overdruk

Een verslag over de situatie in Latijns-Amerika

Enrique Dussel

Geboren in 1934 (Mendoza, Argentinië). Hij is doctor in de filosofie en in geschiedenis, en behaalde een licenciaat in de theologie. Hij is professor in de ethiek aan de Universidad Autónoma van Mexico en tevens is hij docent in de kerkgeschiedenis aan het Theologisch Instituut voor Hogere Studies (Mexico). Hij is voorzitter van de Commissie voor Kerkgeschiedenisstudies in Latijns-Amerika (CEHILA). Hij is medeoprichter van de Ecumenische Vereniging van Theologen uit de Derde Wereld (EATWOT). Onder zijn recente werken willen we vermelden: *Desintegración de la Cristiandad y liberación*, Sígueme, Salamanca, 1978; *Filosofía de la Liberación*, 2e USTA, Bogotá, 1980; *Filosofía ética latinoamericana*, dln I-III, Edicol, Mexico, 1977, dnl IV-V, USTA, Bogotá, 1980; *Religión*, Edicol, Mexico, 1977; *Ethics and theology of liberation*, Orbis, New York, 1978; *Los obispos latinoamericanos y la liberación de los pobres (1504-1620)*, CRT, Mexico, 1979; *History of the Church in Latin America (1492-1980)*, Eerdmans, Grand Rapids, 1981; *De Medellín a Puebla (1968-1979)*, CEE, Mexico, 1979; *Ensayos de un filosofar de liberación*, El Ateneo, Caracas, 1981; *Papers for liberation theology*, MACC, San Antonio, 1981; Introducción a la *Historia General de la Iglesia en América latina*, deel I, Sígueme, Salamanca, 1982 (in Orbis Books, New York, en Vozes, Petrópolis). *Adres:* Celaya 21-402, *Mexico 11 D.F.*, Mexico.

We hebben het in dit artikel over het racisme als discriminatie ten aanzien van de Afrikaanse slaaf en niet over het racisme ten aanzien van de indio.[1] Men sta ons toe vooraf een verduidelijking te geven. Er bestaat een soort van *'economicisme'* dat als enige oorzaak de economische klasse-overheersing wil zien, en dat alles wil reduceren tot een kwestie van 'arbeidskracht' (zie *a* in het schema). Van de andere kant bestaat er een *subjectivistisch psychologisme* dat elke mogelijkheid om over het thema te spreken ontkent, tenzij men de vernedering 'aan den lijve' heeft ondervonden (zie *b* in het schema). Het klassieke racisme of het *racisme van biologische aard* wil de oorzaak van het racisme in het natuurlijke of fysieke verschil van de individuen van de verschillende rassen zien, waarbij het dan gaat om de superioriteit van het ene ras ten opzichte van het andere op genetisch vlak (zie *c*). Tenslotte zijn er dan nog die een *culturalistische* positie innemen en van mening zijn dat alles zich afspeelt op het symbolische niveau, in de culturele traditie, in de dans en het zingen (zie *d*). In werkelijkheid speelt de kwestie van racistische overheersing zich op al deze niveaus af, als men inziet dat het eigenlijk gaat om 'n moment van een *ideologische* vorming.

'Praktische cirkel' van de racistische ideologie
(zie het schema op blz. 64)

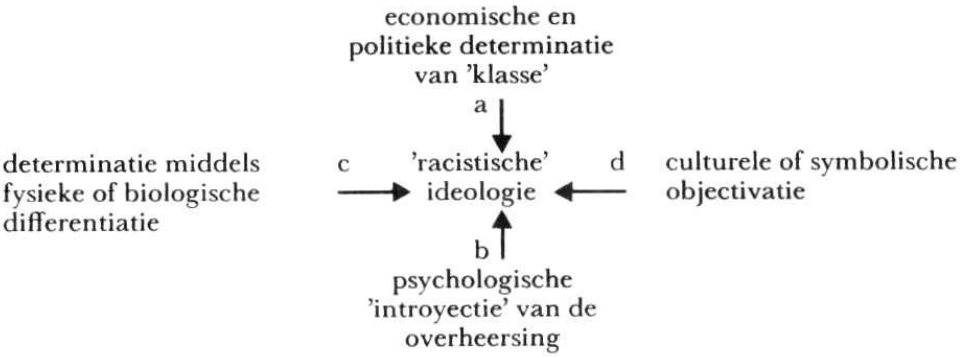

De strijd tegen de racistische overheersing zal, daarom, met alle niveaus rekening dienen te houden. Een theologie van de bevrijding van de zwarte bevolking van Latijns-Amerika zal ook met alle determinaties rekening dienen te houden om niet in eenzijdige visies te vallen.

1. Historische bepaling van klasse[2]

De ontdekking door de Portugezen in de 15de eeuw van de route naar West-Indië en de verovering van Amerika door Spanje zal, van de ene kant, de ondergang veroorzaken van de arabische handelswereld (deze houdt op de verplichte weg van de wereldhandel te zijn), en, van de andere kant, de crisis van alle koninkrijken van de Savanne (als gevolg van de arabische ineenstorting), voornamelijk omdat Europa het goud in Amerika zoekt.[3] Dit verklaart dat de gemeenschappen van de Soninké's, Sosso's, Mandinga's, Sourhay's, Haoussa's, Bornu's, enz., met een gelaagdheid in klassen die overheersen en andere die overheerst worden, om te overleven met een voldoende handelsoverschot, de *slavenhandel* van hun Afrikaanse broeders aan de westkust van Afrika in leven roepen. Portugezen, Engelsen, Hollanders en Fransen hielden zich met die perverse handel in slaven uit Afrika naar het tropische Latijns-Amerika bezig. Het continent dat producente is op de 'plantages' van landbouwprodukten ten behoeve van de export: suiker, cacao, katoen, enz. Vandaar dat in Latijns-Amerika een 'slafelijk patriarchaal katholicisme' ontstond.[4]
Ofschoon de Spaanse Kroon had verboden dat Joden, moren, 'nieuwe christenen' en *negers* naar West-Indië zouden trekken, waren zij toch in 1505 al veel voorkomend in Santo Domingo. Daar ontstaat de 'suikercyclus', tot 1520, en de suikerfabrieken worden door Afrikaanse slaven bevolkt. 'Al het werk dat verband houdt met het land werd gedaan door de negerslaven. Melchor de Torres had op een gegeven moment een slavenbevolking van rond de 900 negers. De groei van de suikerfabrieken en -maalderijen bereikt in 1548 het peil van 35'.[5]
E.Genovese laat goed zien, dat de produktieverhoudingen op de plantages niet met het kapitalisme in strijd zijn, ofschoon men moet erkennen dat de Engelse en Hollandse bourgeoisie, voorstander van de slavernij, in het Caraïbisch gebied – meer dan de Spaanse, inclusief de meest vooruitstrevende: de Cubaanse bourgeoisie, die ook voorstander is van slavernij – de modernste was en ook het meest kapitalistische karakter had. 'Het slavendom moet in diepste wezen verstaan worden als een kwestie *van klasse*, en in tweede instantie als een rassenkwestie.'[6]
Nicolás Sánchez Albornoz geeft hetzelfde aan: 'De neger was, voor alles, een kapitaalbezit, en de invoer van de mensen werd geregeld middels de regels van de commercie en de conjuncturele stimulansen'.[7] Het spreekt vanzelf dat de handelwijze binnen het paternalistische patriarchalisme van de *'senhor de*

engenho' (eigenaar van een suikerfabriek) in het noordoosten van Brazilië niet dezelfde is als die van de Engelse kapitalist die in Londen woonde en er 'plantages' op nahield in Jamaica, Trinidad of de Guayana's. Het is wel een feit dat Latijns-Amerika bevolkt wordt door slaven. Al in 1513 gaf de koning van Spanje toestemming, voor de eerste maal, om voor iedere verkochte Afrikaan 2 ducaten te innen. In 1578 stijgt dat bedrag tot 30 ducaten. De Afrikaan werd tot in het oneindige vernederd, niet alleen vanwege de jacht die in Afrika op mensen werd gemaakt en om de onmenselijke overtocht over de Oceaan – tijdens welke overtocht tot 30% stierf – maar omdat men bij aankomst in de havens van Cartagena, Veracruz, Havanna, Bahía, Río, Pernambuco of Maranháo overging tot het 'palmeo' (om de grootte te meten en de prijs vast te stellen) of tot de 'carimba' (het zetten van vuurstempels op rug, borst of dij, als bewijs van betaling). Behalve het Caraïbisch gebied en Brazilië, bestond de bevolking in het hele noorden van Zuid-Amerika (Venezuela en Columbia) en langs de kust van de Stille Oceaan tot Guayaquil overwegend uit negers. In Mexico, Midden-Amerika, Peru en La Plata werd de negerslaaf gebruikt voor huishoudelijke arbeid of als *opzichter* van indio's. Aldus kan men begrijpen dat het handelskapitalisme de historische oorzaak is geweest van de aanwezigheid van de Afrikaan in Latijns-Amerika.

Totaal van de import van slaven in Amerika van de XVde tot de XIXde eeuw
(Curtin, p.178). De cijfers stellen duizendtallen voor.

Streek of land	1451-1600	1601-1700	1701-1810	1811-1870	totaal
Verenigde Staten	–	–	348,0	51,0	399,0
Spaans-Amerika	75,0	292,5	578,6	606,0	1.552,1
Britse Caraïben	–	263,7	1.401,3	–	1.665,0
Jamaica	–	85,1	662,4	–	747,0
Barbados	–	134,5	252,5	–	387,0
Leeward Eil., St.Lucia, Tobago, enz.	–	44,1	371,9	–	416,1
Trinidad	–	–	22,4	–	22,4
Grenada	–	–	67,0	–	67,0
Andere delen van Brits West-Indië	–	–	25,0	–	25,0
Franse Caraïben	–	155,8	1.348,4	96,0	1.600,2
Haïti	–	74,6	789,7	–	864,3
Martinique	–	66,5	258,3	41,0	365,8
Guadeloupe	–	12,7	237,1	41,0	290,8
Louisiana	–	–	28,3	–	28,3
Frans Guayana	–	2,0	35,0	14,0	51,0
Nederlandse Caraïben	–	40,0	460,0	–	500,0
Deense Caraïben	–	4,0	24,0	–	28,0
Brazilië	50,0	560,0	1.891,4	1.145,4	3.646,8
Over de hele wereld	149,9	25,1	–	–	175,0
Europa	48,8	1,2	–	–	50,0
Sâo Tomé	76,1	23,9	–	–	100,0
Atlant.Eilanden	25,0	–	–	–	25,0
TOTAAL	274,9	1.341,1	6.051,7	1.898,4	9.566,1
Jaarindex	1,8	13,4	55,0	31,6	22,8

2. Afschaffing van de slavernij in Latijns-Amerika

Weliswaar werd op het einde van de 19de eeuw door Alonso de Sandoval s.j. het werk geschreven *Instauranda Aethiopum Salute,* meester van de apostel van de slaven de heilige Petrus Claver s.j. in Cartagena. Weliswaar waren er in de koloniale tijd broederschappen van negers en slaven. Weliswaar hebben er ontelbare oproeren van Afrikanen plaatsgevonden (alleen al in Haïti waren er in 1522, 1679 en 1691, in Santo Domingo in 1523, 1537, 1548, enz.; op de Britse Antillen in 1647, 1674, 1702, 1733, 1759, waarvan er weinige zo indrukwekkend waren als de oprichting van een echte Staat in de 'quilombo' van Palmares, waar de held Zumbi Gangozuma in 1695 in Brazilië werd overwonnen. Weliswaar heeft de negerleider en bevrijder van Haïti, Toussaint Louverture, aan de wereld de capaciteit van de neger laten zien als politicus en regeerder. Objectief gezien, echter, was de afschaffing van de slavernij te danken aan de verbreiding van het industrieel kapitalisme. Als het handelskapitalisme behoefte had aan de slaaf om tropische produkten te exporteren, het industrieel kapitalisme heeft *vrije* arbeiders nodig om hun arbeid te kopen tegen salarisvergoeding. Dit betekent niet dat er geen klasseracisme binnen het kapitalisme zal blijven bestaan, maar het industriële kapitalisme en het slavendom van de plantages waren onverenigbaar. Daarom 'werd de afschaffing van de handel in slaven uitgeroepen door de Opperste Raad van Caracas in 1810, in datzelfde jaar in Mexico door Hidalgo, in 1811 door het Chileense Congres, en in 1812 door de regering in Buenos Aires'.[8]

Om dezelfde reden waarom het noorden van de Verenigde Staten het 'oude zuiden' van de plantages van het patriarchale slavendom van het zuiden overwint, vernietigde de 'trek naar de koffie' in Brazilië (1870-1880) het slavendom van de heren in het noordoosten met de *Lei aurea* (Gulden Wet) van 13 mei 1888 die de afschaffing van de slavernij betekende en de overwinning van het kapitalisme (weliswaar afhankelijk) in het zuiden van Brazilië.

Het is een feit dat in de 19e eeuw in Latijns-Amerika het slavendom verdwijnt, maar zo niet het 'racisme' als *klasse-ideologie,* waardoor de handwerksman, de arbeider, de gemarginaliseerde van het negerras wordt gediscrimineerd. In de Latijns-Amerikaanse landen met een grote negerbevolking is het racisme nog steeds een sociaal onrecht dat actueel, heersend en reëel is.

3. Het overleven van het Afrikaanse in Latijns-Amerika

Als men alleen al in overweging neemt dat op het einde van deze eeuw er in Brazilië zo'n 80 miljoen negers en mulatten zullen wonen (misschien zal het het land zijn met de grootste negerbevolking ter wereld?), dan zal men kunnen begrijpen hoe belangrijk deze kwestie is. In Latijns-Amerika is het evident dat Afrikaanse gewoonten en religies voortleven (van de bantoe's, fanti-ashanti's, neger-islam, van de Calabar, joruba met zijn beroemde *Orishas.*[9] De creatieve expressie die het meest evident is, is de Haïtiaanse *Voudou,* of ook de *candomblé* in het noordoosten van Brazilië, met hun geesten, goden, heiligen, cosmovisies, liturgieën en dansen, extasen, leefregels, volksgemeenschappen. Met een bijzonder grote hoeveelheid syncretismen waarin het Afrikaanse, katholieke en zelfs protestantse zich vermengt met het spiritisme en de magie.

Arthur Ramos definieert de *macumba* – een andere Afrikaanse expressievorm in Brazilië – in Rio de Janeiro, als een gége (Fon), nagô (joruba), musulmi (negerislam), bantoe, camboclé (indisch), spiritistisch en katholiek syncretisme. Heel die wereld kan, op zijn beurt, weer ingevoegd worden in de rij van de drie voornaamste tradities: de eigenlijk Afrikaanse (het voortleven zoals de 'heilige

dansen' van de bantoe's), de negerfolklore, die op de Amerikaanse plantages ontstaan is (door een proces van 'vercreolisering', zoals de geschiedenissen van 'vader Jan' die zijn heer bedriegt, en waardoor de slaven zichzelf psychologisch bevestigden en hun overheerser uitlachten), en tenslotte, heel die sfeer van het penetreren van de negercultuur in de overheersende blanke cultuur (middels symbolen, ofwel de muziek, hetzij door effectieve deelname van de neger aan het leven van de blanke).
In de laatste decennia is men een nieuwe politieke stellingname bij de neger in Latijns-Amerika gaan ontwaren. Voornamelijk in het Caraïbisch gebied, met revolutionaire leiders; in Nicaragua in de streek van Mosquitia, en nog steeds door de aanwezigheid van de Cubaanse negers in de bevrijdingsstrijd in Afrika zelf. Is de Afrikaan die vroeger als slaaf is weggegaan vandaag de bevrijder van zijn broeders in zijn eigen continent van oorsprong? De geschiedenis kent lange en mysterieuze wegen die je moet weten te bespeuren en waarvan je de richting moet weten te ontdekken.

Aanwezigheid van negers en mulatten in Latijns-Amerika in 1940

(het aangegeven percentage moet in relatie gezien worden tot de totale bevolking van het land).
Zoals men hieronder kan zien is de aanwezigheid van de neger vooral te signaleren in de gebieden van de tropische cultuurgewassen, de oude 'plantages': de kusten van Brazilië, het Caraïbisch gebied en de kusten van de Stille Oceaan ten zuiden van Panamá tot aan Ecuador.

Land	Negers	%	Mulatten	%
Brazilië	5.789.000	14,0	8.276.321	20,01
Antillen	5.500.000	39,29	3.000.000	21,43
Brits Guayana	100.000	29,30	80.000	23,44
Nederlands Guayana	17.000	9,55	20.000	11,23
Frans Guayana	1.000	0,25	1.000	0,25
Belice	15.000	25,55	20.000	34,03
Columbia	405.076	4,5	2.205.382	24,32
Venezuela	100.000	2,79	1.000.000	27,93
Nicaragua	90.000	6,52	40.000	2,88
Honduras	55.272	4,99	10.000	0.90
El Salvador	100	0,0001	100	0,0001
Costa Rica	26.900	4,09	20.000	3,14
Guatemala	4.011	0,12	2.000	0,06
Mexico	80.000	0,41	40.000	0,204
Ecuador	50.000	2,0	150.000	6,0
Peru	29.054	0,41	80.000	0,71
Bolivia	7.800	0,26	5.000	0,15
Paraguay	5.000	0,52	5.000	0,52
Uruguay	10.000	0,46	50.000	2,30
Argentinië	5.000	0,038	10.000	0,076
Chili	1.000	0,02	3.000	0,06

4. Racisme en theologie van de bevrijding in Latijns-Amerika

De kwestie van het 'racisme' stelt de theologie van de bevrijding voor een uitdaging op haar groeipad. Het is niet hetzelfde: overheersing tussen *naties* (ontdekt dank zij de afhankelijkheidstheorie), tussen de *klassen* (waar men het

heeft over sociologische kwesties en over politieke economie), tussen de *seksen* (en dan worden de freudiaanse kategorieën onvermijdelijk), als die tussen de *rassen* (waar in zeer grote gecompliceerdheid het economische, politieke, psychologische, cultureel-symbolische, ideologische, enz. niveau samengaan). De bevrijding van deze vormen van overheersing moet op epistemologische wijze behandeld worden door de theologie, en zij dient daarbij rekening te houden met de eigen verschillen op al die verschillende niveaus. Het erotisch-subjectieve is niet het economisch-objectieve noch het symbolisch-culturele. Het ideologische, van zijn kant, kan niet geïsoleerd worden, maar moet op het vlak van zijn relatieve autonomie geplaatst worden en moet daarom ook relatief door de andere niveaus bepaald worden.

Wij hebben herhaaldelijk gezegd dat het industrieel kapitalisme aan de grondslag ligt van de bevrijding van de slaven van het plantagesysteem. Maar het Duits-nationale kapitalisme (dat van Krupp, Thyssen, waarover men nooit spreekt en die de verantwoordelijken zijn voor Hitler) was in onze eeuw de economisch politieke oorsprong van de anti-joodse racistische ideologie. Op het ene moment is het kapitalisme tegen slavernij en op het andere moment is het anti-joods racistisch (om het internationale joodse kapitaal in Duitsland te vernietigen). Ten aanzien van de negers gebruikt het kapitalisme het verschil van de kleur van rassen als ideologisch moment in de overheersing van de bourgeoisieklasse over de arbeidersklasse (want in Latijns-Amerika is de neger bij uitzondering boer).

Theologisch gezien krijgt de *zonde* op zijn 'racistisch' niveau een connotatie van economisch-politieke overheersing, van psychologische overheersing (sadistische agressiviteit van de overheerser, masochistische passiviteit van degene die overheerst wordt), van symbolische overheersing (de duivel is zwart evenals de zonde) en eigenlijk van ideologische overheersing (het zwarte ras is inferieur). Vandaar dat *the courage to be* van Allan Boesak[10] enorm belangrijk wordt. Niet slechts als ontkenning van de ontkenning van de onderdrukking; maar juist als bevestiging van de uitingsvorm van de neger, van de Afrikaan, de waardigheid van een *historisch volk* te zijn, met tradities, helden, kunst, religie.

Maar dit alles dient *expliciet* in verband gebracht te worden met de kwestie van de *onderdrukte klasse* in het Latijns-Amerikaanse afhankelijke kapitalistische systeem. De strijd voor de bevrijding van de neger is een strijd voor de bevestiging van de *'négritude'* (het neger-zijn) vanuit een doel van nationale bevrijding samen met de andere onderdrukte rassen en op weg naar een Latijns-Amerikaans socialistisch systeem. Zonder deze strategisch socio-politieke concretie kan de bevrijding van het ras veranderen in iets absoluuts, in een reformisme, en, uiteindelijk brengt het de krachten in verwarring en signaleert het valse vijanden. De kwestie is niet de 'blanke', maar de 'blanke' overheerser binnen het kapitalisme. Elke willekeurige 'blanke' als vijand zien, omdat hij blank is, is niet onderscheiden welke 'blanken' het racisme tot hun eigen voordeel gebruiken; en het is, tegelijkertijd, 'blanke' bondgenoten, die *onderdrukt* worden door dezelfde blanke en zwarte heersers, verliezen. De theologie kan het niet nalaten zich met deze zaken bezig te houden, want anders zou zij vervallen tot een populistische of reformistische theologie, en zou zij, eigenlijk gesproken, geen theologie van de bevrijding zijn. Deze kwesties waren thema's van discussie gedurende een seminar in december 1979 in Kingston (Jamaica).

(Vertaald uit het Spaans door C. Bartels)

NOTEN:

1 Wij hebben de kwestie gedeeltelijk behandeld in 'La Cristiandad moderna ante el otro', in *Concilium* (Parijs) 150 (1979) pags 65-76.

2 Over het onderhavige vraagstuk zie, voor Latijns-Amerika in het algemeen: José Saco, Historia de la esclavitud de la raza africana en el Nuevo Mundo, Ed. Cultural, Havanna, 1938; Enriqueta Vila Vilar, Hispano-américa y el comercio de esclavos, EEHA, Sevilla, 1977; Rolando Mellafe, Breve historia de la esclavitud negra en América latina, Sep Setenta, Mexico, 1973; Leslie Rout, The african experience in Spanish America, 1502 to the present, Cambridge, LAS, 23, 1976; Franklin Knight, The african dimension in Latin America societies, MacMillan, New York, 1974; Laura Fonor, Slavery in the New World, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1969; Jack Gratus, The great white lie, Slavery, emancipation and changing racial attitudes, in Monthly Review, New York, 1973. Over bepaalde gebieden in het bijzonder zoals *Brazilië:* Fernando Cardoso, Capitalismo e escravidâo no Brasil meridional, Difusâo Europeia de Libro, Sâo Paulo, 1977; Robert Conrad, The destruction of brazilian slavery, Californian University Press, Berkeley, 1972; Pierre Verger, Flux et reflux de la traite des nègres entre le Golfe de Bénin et Bahía de Todos os Santos, Mouton, Parijs, 1968. *Caraïbisch gebied:* Jerome Handler, The unappropriated people; freedmen in the slave society of Barbados, J.Hopkins Univ., Baltimore, 1974; Hubert Aimes, A history of slavery in Cuba 1511-1968, Putman's Sons, New York, 1907; Victor Jean Baptiste, Haïti, sa lutte pour l'émancipation, Nef de Paris, Parijs, 1957; Orlando Patterson, The sociology of slavery in Jamaica, Sangster's Book, Jamaica, 1973; Luis Díaz Soler, La esclavitud negra en Puerto Rico, Instrucción Pública, San Juan, 1957; Gaston Martin, Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises, PUF, Parijs, 1948; Jean Foucard, Les marrons de la liberté, l'École, Parijs, 1972. *Mexico:* Gonzalo Aguirre, La población negra de México 1519-1810, Fuente Cultural, México, 1946; Robert Brady, The emergence of a Negro Class in Mexico, 1524-1640, Univ. of Iowa, 1965. *Midden-Amerika:* William Sherman, Forced native labor in XVI century Central America, Univ. of Nebraska, Londen, 1979; Silvio Zavala, Contribución a la historia de las instituciones coloniales de Guatemala, Ministerio de Cultura, Guatemala, 1953; Luís Diez Castillo, Los cimarrones y la esclavitud en Panamá, Ed.Litográfica, Panamá, 1968; *Columbia* en *Venezuela:* Aquiles Escalante, El negro en Colombia, Univ. Nac. de Colombia, Bogotá, 1964; Jaime Jaramillo, Ensayo sobre la historia social colombiana, Univ.Nac. de Colombia, Bogotá, 1968; Jorge Palacios, La trata de negros por Cartagena 1650-1750, Fondo de Publicaciones, Tunja, 1973; Miguel Acosta, Vida de los esclavos negros en Venezuela, Hespérides, Caracas, 1966; Emilia Tronconis, Documentos para el estudio de los esclavos negros en Venezuela, Academia Nac. de Hist., Caracas, 1969. Het *Zuidelijk deel van Latijns-Amerika:* Russell Edward Chace, The african impact on colonial Argentina, Californian Univ., Santa Barbara, 1969; Carlos Sempat, El tráfico de esclavos en Córdoba 1588-1610, UNC, Córdoba, 1965; Elena Scheuss de Studer, La trata de negros en el Río de la Plata en el siglo XVIII, UNBA, Buenos Aires, 1958; Guillermo Cruz, La abolición de la esclavitud en Chile, Univ. de Santiago, Santiago, 1942; Carlos Rama, Los agro-uruguayos, Siglo Illustrado, Montevideo, 1967. *Peru:* Frederick Bowser, The african slave in colonial Peru 1524-1650, Univ. of Stanfort, California, 1974.

3 Cfr Fernand Braudel, 'De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique', in *Annales E.S.C.* (Parijs) 1 (1946), pags 1-22.

4 Cfr Gilberto Freyre, *Casa grande e senzala,* O. Pereira, Rio, 1979 (18de druk).

5 Frank Moya Pons, *Historia colonial de Santo Domingo,* UCCM, Santo Domingo, 1974, pags 71 ev.

6 Cfr Eugene Genovese, *Esclavitud y capitalismo,* Ariel, Barcelona, 1971, pag.32.

7 *La población en América latina,* Alianza, Madrid, 1973, p.93. Cfr Philip Curtin, *The atlantic slave trade,* Univ. of Wisconsin, Madison, 1975.

8 R.Mellafe, *op.cit.,* pags 141 ev.. Cfr Eric E.Williams, *Capitalism and slavery,* Capricorn, New York, 1944.

9 Cfr Roger Bastide, *Las Américas negras,* Alianza, Madrid, 1967, pags 121-207.

10 Cfr Allan Boesak, *Farewell to Innocence,* Orbis, New York, 1977.